

A Gyöngyösi Kódex magyarul író kezei

1. Bevezetés: a Gyöngyösi Kódexről. — A Gyöngyösi Kódex néven számontartott kézirat egy 1836-ban talált kolligátum két tagjának összekötéséből keletkezett. A gyöngyösi ferences rendház könyvtárában rejtőzött a gyűjtemény, amely öt részből tevődött össze: az elejére két önálló levelet kötöttek magyar és latin nyelvű kéz-

iratokkal, majd négy XV. század végi, latinul írt nyomtatvány következett, a kötet végén pedig egy terjedelmesebb, magyar és latin nyelvű kézirat állt. A kolligátumot a XIX. század közepén — a Magyar Tudós Társaság birtokába kerülését követően — öt részre bontották; a két önálló levél és a kódex „törzsszövegének” összekötéséből ekkor keletkezett a mai formájában ismert (72 lapból álló) Gyöngyösi Kódex. A bekötéskor azonban tévedésből a kódex egyik levele is előre került, így most három levél előzi meg a törzsszöveget. (A kódex az MTA Könyvtárának Kézirattárában található a „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény K 39 jelzete alatt.)¹

A törzsszöveg elé illesztett két önálló levél beceses kultúrtörténeti anyagot őriz: ezeken maradt fenn a magyar irodalom két korai világi versének másolata, a Mátyás-ének („Néhai való jó Mátyás király...”) és a Szent László-ének („Üdvöz légy, kegyelmes Szent László király...”). A Mátyás-ének eredeti magyar költemény, és csak a Gyöngyösi Kódexben olvasható. A László-ének latin változata — néhány versszaknyi különbséggel — a Peer-kódexben is megőrződött; magyar változatából pedig a Gyöngyösi Kódex — a kezdőszavakon kívül — csak abból a négy versszakból hoz hármat, amelyek a Peer-kódexben sem latinul, sem magyarul nem szerepelnek. A Mátyás-ének rectóján latin nyelvű imádság és grammatikai bejegyzés olvasható. A harmadik — tévedésből ide kötött — levélen latin nyelvű szövegek vannak: himnuszok kottával, tanítás, egyéb bejegyzések.

A törzsszöveg magyar nyelvű imádságokkal kezdődik: a korban igen népszerű — nyolc kódexben is szereplő — Szent Brigitta-imafüzérrel. A továbbiakban a következő magyar nyelvű szövegrészek olvashatók a kódexben: Máriához és Jézushoz szóló rövid imádságok, két hitvallás, egy gyónási tükör a gyónás utáni imával és az „Ó, dicső Szentlélek...” kezdetű verses imádság. A törzsszöveg több, mint egyharmadát a magyar nyelvű részek közé ékelődő latin nyelvű beírások adják: tanítások, imádságok, özvegyek regulája, álomfejtés, sorsvetés és különböző bejegyzések.

A kódex tüzetes vizsgálata alapján mind a törzsszöveg, mind a különálló lapok szövegének keletkezését az általában számon tartottnál némileg korábbra lehet valószínűsíteni: a versemások legkésőbb a XVI. század első éveiben, és a törzsszöveg is a század első évtizedének tájékán születhetett. Valószínű, hogy annakidején a teleírt lapokat kötötték a kolligátum elejére, és nem az üres előzéklapokra másolták be a verseket. Bizonyos, hogy a két önálló levél szövegeit a kódex másolásának helyszínén (és nagyjából ugyanabban az időben) jegyezték le, hiszen az őket másoló kéz munkája a törzsszöveg lapjain is felbukkan.

A kódex rendi hovatartozása nem állapítható meg (a korábbi besorolási kísérletek nem meggyőzők); hasonlóképpen homályban marad a keletkezés helye is. A kódex rendeltetésére vonatkozóan feltételezhető, hogy eredetileg nő(k)nek, valószínűleg apácáknak szánhatták az imagyűjteményt, a másolók azonban a későbbiekben eltértek az eredeti céltől (a legbeszédesebb példák erre egyrészt a latin nyelvű grammatikai bejegyzések, másrészt az ugyancsak latin sorsvetés és álomfejtés).

Nem tudni, ki készítette és kinek a használatára szánta a kódexet. A 44. lapon megnevezett Pál bíró (egyházi férfiú vagy világi személy) lehet az egyik scriptor — ebben az esetben ő a kódex 3. keze —, de lehet a leendő tulajdonos is. Elképzelhető, hogy Pál saját magának gyűjtötte a különböző műfajú magyar és latin nyelvű szövegeket; ebben az esetben inkább világi személyre gondolhatunk, aki szükségesnek tartotta ennyiszor magyarra fordítani a szót. Ez a kéz a kódex legtevékenyebb scriptora: másol, jegyzetel, az

¹ Az itt csak röviden említett kérdésekről, valamint a kódexszel kapcsolatos egyéb felvetésekről — a szakirodalom feldolgozásával együtt — I. DÖMÖTÖR ADRIENNE, Gyöngyösi Kódex. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 2001. 5—39.

egyik részt valószínűleg maga fordítja (különösen a bűnök és erények foglalkoztatják). Írása felbukkan az egykori kolligátum egyéb helyein is: a nyomtatványok közül a kódexet közvetlenül megelőző kettőben széljegyzeteket készített latinul. Tevékenységének tükrében lehetségesnek tűnik, hogy a kódex ívfüzeteit csak részben teleírva kötötték be, helyet hagyva a későbbi bejegyzéseknek. (Ma is vannak üres lapok a kódexben, és a könyvkötő is kivágott ilyeneket.)

2. A kódex magyarul (is) író kezeinek tevékenysége és írásmódja. — A kódex magyar nyelvű részein öt kéz dolgozott; a teljes kódex nyolc scriptor munkája. (Köszönöm Madas Editnek a kezek elkülönítésében nyújtott segítségét.) Ezen megállapítások egyúttal azt is jelentik, hogy nem tarthatók a kódex kezeinek számára vonatkozó korábbi vélekedések. (Ezek: Volf György: Nyelvemléktár 2. Bp., 1874. 15; KNEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. 106—7 és kk.; VARGYAS LAJOS, A legrégebbi eredeti magyar vers: It. 38/3: 58; KESZLER BORBÁLA, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. NytudÉrt. 141. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 42.) A továbbiakban csak a magyarul (is) író öt kéz tevékenységével foglalkozom.

A első magyarul író kéz másolta le a László- és a Mátyás-éneket (1—2. és 4. lap; latinul grammatikai bejegyzéseket írt és himnuszokat kottával). Magyar nyelvű sorait egyetlen kurzívval írja; a latin részek rutinosabb írásra vallanak. A 2. és 4. lapon haránt irányban másolta a verseket (a László-ének második részét, illetve a Mátyás-ének teljes szövegét); talán helykímélés miatt vagy a másolandó szöveg képét követve. Tintája fakó színű, barnás árnyalatú fekete.

A második magyarul író kéz a kódex törzsszövegének elejét: a Brigitta-imafüzért kezdte másolni (7—22. lap); azonban a munka befejezése előtt két lappal abbahagyta az írást. Basztardával ír, fakó színű, barnás árnyalatú fekete tintát használ. Az általa másolt első öt lapon vörös és zöld betűk, jelölések is láthatók. Ugyanezekkel a színekkel két egyszerű iniciálét is ír; a többinek a helyét kihagyja. Az imák címszerűen, betűvel kiírt sorszámai szintén színesek; a negyedik imától azonban már csak a beírás szándékáról árulkodnak az üres sorok.

A harmadik magyarul író kéz — a fentebb említett Pál bíró (?) Magyar nyelven a következő részeket írta: a Brigitta-imafüzér vége és Elajánlása; imádságok; Pál bíró hitvallása az Órangyal előtt; Hét vallás; Ó, dicső Szentlélek (23—8, 41, 44—54, 68—9. lapok; latinul tanításokat, regulát másol, különböző bejegyzéseket tesz). Írása ugyancsak basztarda, tintája szintén fakó színű, barnás árnyalatú fekete. Az előző kéz munkáját folytatva eleinte kihagyja az iniciálének a helyet. Az „Ó, dicső Szentlélek...” kezdetű két lapnyi verses imát valamilyen okból a lapok fordított sorrendjében másolja be (69, 68. lap; a szöveg elhelyezkedése alapján kizárható a későbbi sorrendi csere).

A negyedik magyarul író kéz mindössze egyetlen imádságot másolt a kódexbe (a 28. lap 3—15. sora között); munkája így a harmadik kéz által beírt imádságok közé ékelődik.

Az ötödik magyarul író kéz a teljes kódexszöveg hatodik keze; előtte egy csak latinul író kéz munkái szerepelnek (utána pedig szintén latinul másoló kezek következnek: a teljes kódexszöveg hetedik és nyolcadik keze). A gyónási tükröt másolta a gyónás utáni imával (61—4. lap). Írása erősen kurzív jellegű basztarda, betűi apróbbak, sorai sűrűbbek, mint a többi scriptoréi. A tinta színe még fakóbb, mint az eddigiekben.

3. A kezek hangjelölése, helyesírása, szövegtagolása és legfontosabb nyelvhasználati jellemzői. — A kódex mind az öt magyar kezének helyesírása mellékjel nélküli, egymáshoz igen közel álló változat. KNIEZSA István besorolása szerint az I. A. típusba tartoznak: a mellékjel nélküliségen kívül a *c*-t és *cs*-t *ch*-val jelölő, régies, XIII—XIV. századi kancelláriai írásmód jellemzi őket (i. m. 103—4, 106—7, 144—5). A típusban szerinte általában feltűnő a *w*, *y*, *h* betűk hiánya vagy ritkasága; ez azonban kódexünk kezeinek helyesírását nem jellemzi.

A két legnagyobb (egyaránt kb. 16—16 lapnyi) magyar szöveget író kéz hangjelölésében elkülönítettem a fő- és mellékvariánsokat, valamint a szórványos (de nem hapszerű) előfordulásokat. A két kisebb (csak néhány lapot író) kéz hangjelölésében nem tettem ilyen különbséget, a legkisebb, mindössze néhány sort másoló kéz esetében pedig csak a szövegkörnyezettől való eltéréseket soroltam fel.²

A hangjelölések vizsgálatokor nem vettem figyelembe a latin szavakat és a *Iesus*, *Cristus*, *noster*, *auē* típusú meghonosodott elemeket, mivel ezek írásmódjában is a latin hagyomány érvényesül.

Az egyes kezek hangjelölésének főbb, a maitól eltérő — vagy a kezek közötti összehasonlításban figyelemre méltó — sajátságainak táblázatos bemutatását a hangjelölésre és a helyesírásra vonatkozó megjegyzések egészítik ki (a) pont). (A helyesírás szövelemző vagy kiejtés szerinti voltának vizsgálatára azonban — az *y*-os írásmód kétféle olvasási lehetősége és a bizonyító erejű adatok csekély száma miatt — nem térek ki.) Vizsgálom a szövegtagolás fontosabb vonatkozásait (b) pont), valamint az adott kézre legjellemzőbb (morfo)fonetikai jelenségeket (c) pont). (Köszönöm Korompay Klárának a vizsgálathoz nyújtott tanácsait.)

A) Az első magyarul író kéz

Hang	Jel	Példa
á	a	<i>wagdalad</i> (2/11)
cs	ch	<i>bechnek</i> (4/3)
é	e, ee	<i>Ekes</i> (4/4) <i>ees</i> (4/6)
gy	g, gÿ	<i>lengeleghnek</i> (4/16) <i>magÿarÿ</i> (4/6)
i, í	ÿ, i	<i>tÿzta</i> (2/17) <i>Igekezel</i> (4/11)
j	ÿ	<i>ÿo</i> (4/1)
k	k, ch	<i>koronayā</i> (2/17) <i>Terekechtwl</i> (4/9)
ly	lÿ, l	<i>olÿ</i> (4/7) <i>Kÿralok</i> (4/17)
ny	n	<i>fenes</i> (4/13)
sz	z, s	<i>zep</i> (4/8) <i>olasokra</i> (4/12)
u, ú	w	<i>wristennel</i> (4/18) <i>wraknak</i> (4/6)

² A táblázatokban nemcsak a biztos, hanem a lehetséges olvasatok is szerepelnek. — A táblázatok a kódexet kísérő bevezető tanulmány megfelelő részeinek (DÖMÖTÖR: i. h. 29 és kk.) a kiadványhoz mellékelte hibajegyzékkel módosított és példákkal bővített változatai. Az itt közölt példatár gazdagításához l. a kódex szövegkiadását: DÖMÖTÖR: i. m. 43—175.

Hang	Jel	Példa
ü, ú	w	<i>tÿztlw</i> (4/6) w (4/10)
v	w, u	<i>walal</i> (2/17) <i>Iduez</i> (1/3)

a) Mivel *c* hang csak egyszer szerepel a szövegekben, ennek jelölés módja nem vizsgálható. A scriptor a kódex többi kezétől eltérően nem ír *ee*-t az *e* hang jelölésére.

Henye *h*-t gyakran használ a *t* hang jelölésében (a *th* gyakoribb, mint a *t*). A *gy* hang jelölésében — talán az előtte fekvő példányt követve — a László-énekekben nem, a Mátyás-énekekben viszont ír henye *h*-t (*gh*), de a kódex többi kezétől eltérően a *g* hang jelölésében nem (egyetlen ilyen adatán javítás nyoma látszik). Példák: *The* (2/11) — *Te* (2/7); *nagh* (4/6) — *kegelmes* (1/3).

A mássalhangzók hosszúságát a László-énekekben nem jelöli, a Mátyás-énekekben viszont — ha nem is túl következetesen — előfordul a betűkettőzés; a különbségben talán az előtte fekvő példányok írásmódjának mássága tükröződik. Betű fölötti rövidítésjelet egyszer alkalmaz. A tulajdonneveket kisbetűvel írja. Az elválasztójelet az egyetlen helyen, ahol szükség volna rá, nem teszi ki (4/9).

b) A scriptor — a kor szokásainak megfelelően — nem tördeli sorokra a verseket, azonban a versszakokat új sorban kezdi. A szakaszok általában nagybetűvel indulnak. Tagolójel (virgula) mindössze egyszer fordul elő; felsorolásban, vesszor végén: *Igekezel wala sok orzagokra / ees nag hathalmas warosogra* (4/11).

c) Bár a kódex összes kezét jellemzik az illabiális magánhangzójú formák, arányuk az első kéz nyelvhasználatában a legnagyobb. Pl.: *meg tereÿe* ('megtörője' 2/7), *zeld* (4/8), *belch* ('bölc's' 4/12), *thÿkere* (4/13) *rethenetÿk* ('rettenetük' 2/8) stb.

Többször jelöl zöngés mássalhangzót zöngétlen helyett, többnyire *n*, *r* előtt: *zÿzegnek* ('szüzeknek' 2/16), *fenegeðned* ('fenyegednéd' 4/10), *warosogra* (4/11).

B)A második magyarul író kéz

Hang	Fővariáns	Mellékváriáns	Szórványos	Példa
a	a		aa	<i>orozlanok</i> (10/20) <i>tenmagaadnak</i> (9/7)
á	a		aa	<i>orchadnak</i> (18/10) <i>ÿmadsaag</i> (7/10)
c	ch		c	<i>archol</i> (9/14) <i>predicaciodrol</i> (8/1)
cs	ch		c, cÿ	<i>wachoran</i> (8/13) <i>dÿcewseges</i> (16/5) <i>facÿarad</i> (22/4)
e	e		ee	<i>bÿnesnek</i> (12/9) <i>bee</i> (10/20)
ë, é	e	ee		<i>engemeth</i> (16/24) <i>teen magad</i> (22/2) <i>bekeelwen</i> (8/15)
gy	g	gÿ		<i>nagh</i> (12/4) <i>wgÿ</i> (12/1)
i, í	ÿ	i		<i>kÿt</i> (7/10) <i>bÿneseknek</i> (7/18) <i>ziwel</i> (7/14)

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
j	ÿ		i	<i>ÿeles</i> (7/10) <i>Ierusalem</i> (9/8)
k	k		ch	<i>Kezdetÿk</i> (7/9) <i>chach</i> (14/17)
ly	lÿ	l		<i>helÿen</i> (12/17) <i>helhetenek</i> (11/20)
ny	nÿ	n		<i>arnÿeka</i> (11/4) <i>fenessegnek</i> (13/12)
ö, ő	ew			<i>tÿzen ewth</i> (7/9—10) <i>dichew</i> (8/17)
sz	z			<i>zÿwedben</i> (8/20)
u, ú	u, w			<i>ruhadtol</i> (9/15) <i>zomorusagos</i> (17/6) <i>ÿÿÿw</i> (9/10)
ü, ú	w	ew	u	<i>zernÿwseges</i> (10/4) <i>keserewseges</i> (12/4) <i>gÿenÿerusege</i> (15/23)
v	w		v	<i>warosban</i> (9/8) <i>zÿvenknek</i> (15/14)
zs	s			<i>sÿdoknak</i> (9/8)

a) A scriptor a palatális mássalhangzó és a palatális magánhangzó találkozásánál gyakran választ olyan összevont jelölésmódot, melyben a *nÿ*, *gÿ* együttes jele az adott hangkapcsolatnak: *nÿlwan* (21/1), *nÿta* (22/6), *gÿmelches* (21/22), *gÿkere* (21/23), *zernÿsegreel* (10/18); de vö. pl. *zernÿwse(e)ges* (10/4, 20/13) stb.

Henyé *h*-t sokszor ír a *t* hang jelölésében (bár a *t* gyakoribb, mint a *th*), a *ty* jelölésében (a *tÿ* gyakoribb, mint a *thÿ*). A *g* jelölésében kevesebbszer, a *gy* jelölésében (*gh*) szórványosan, és a *d* jelölésében mindössze egyszer. Példák: *kÿketh* (8/2) — *zent* (20/22); *athÿad* (17/1) — *atÿanak* (20/20); *halalÿgh* (8/10) — *kedeeg* (14/22); *leegh* (11/6) — *nag* (11/21); *tetedh* (19/5).

A mássalhangzók hosszúságát — nem mindig következetesen — betűkettőzéssel jelöli. Betű fölötti rövidítésjelet csak latin szavakban használ, de a *Iesus* és a *Cristus* szavakat — utóbbit egyetlen kivétellel — mindig rövidítés nélkül írja le. A *Iesus* szót többnyire nagybetűvel írja (a *Cristus*-t ritkábban), a *Pater noster* és az *Aue Maria* imajelölő szavak kezdőbetűi gyakorta kicsik. Kisbetűvel írja az *isten* szót is. Elválasztáskor általában egy mássalhangzót visz át a következő sorba, azonban csaknem minden lapon akad egy esetleg két ellenpélda is.

b) A scriptor egy-egy imádság nagyobb egységeit (hosszú mondatait?) általában nagybetűvel kezdi. (A vörös és zöld betűkről, a beírt és kimaradt iniciálékról l. fentebb.) Szövegének elején egyes szavak aláhúzása valószínűleg a majdani (fel)olvasónak kívánt szövegbeli kapaszkodókat nyújtani; néhány lap után azonban elmarad ez a jelölés.

Szövegtagolójelként kettőspontot használ. Eljárása meglehetősen következetes: mondatok és tagmondatok végén általában kiteszi; többnyire csak olyan esetekben hagyja el, ahol más is jelzi a tagolást. Így legtöbbször az imádságok zárásának állandó elemei — *Amen*, *Pater noster*, *Aue Maria* — előtt, illetve után (tehát egy-egy szöveg legvégén is), és néha a nagybetűs mondatkezdet előtt. Ezekén kívül gyakran elmarad a tagolójel a vonatkozó kötőszók előtt (a *hogy* előtt azonban szinte soha). Értelmezős és megszólítást tartalmazó

szerkezetekben nem teszi ki a tagolójelet, felsorolásban igen. Példaként egy részlet, melyben a vizsgált jelenségek közül szinte valamennyi előfordul: *wram Kegyes iesus archol werettetel wala: nyjakon werettetel wala: ostoroztatol wala: naddal zent fejed werettetik: ees kjlemb kjlemb zernjwseges kenok mya zagattatol wala: mynd mj ydwesegenkeerth: Azerth keerlek agyad en nekem kegyes iesus kj ... feldre estem ... bynemnek keserwseges megh zanatyat: ygaz ygaz gyonatoth: teljes eleegh tetelth: ees myndem bynejmnek teljes bochanathyat: amen Idwez leg kegylmes wram Iesus cristus yrgalmaz en nekem bynesnek amen pater noster aue maria (10/1–14).*

A fentebb említettekhez képest többletként kitett tagolójel a kéz szövegének elején ritka; a 18. laptól a 22.-ig azonban egyre gyakoribbá válik a tagmondaton belüli szólamhatárokat is jelző — legtöbbször a szerkezetes mondatrészeket egymástól elválasztó — tagolójel. Például: *honnat ez wyłagnak gerjedetes bynnek hyedelmere: nag bewsegwel: mynd the zenth zywed: ees derekadbeely dychew wered: wyzzel elegy (22/6–9)*. Bár a tinta nem árulkodik egyértelműen arról, hogy ezek utólagos beírások lennének, a lehetőség mégis felvetődik: ezek után a lapok után vette át a tollat a harmadik kéz, aki beleolvashatott, esetleg az értelmezést segítve belejavíthatott a szövegbe, amelynek a folytatását — a Brigitta-imák befejezését — írni kezdte. (Majd a következő lapokon a saját maga által másolt szövegben is hasonlóképpen járt el — l. lentebb). Esetleg így szaporodhattak el a két kéz szövegének határán a három pontból álló, szokatlanabb tagolójelek is.

c) A második kéz által másolt részben gyakoriak — az egész kódexben itt a leggyakoribbak — a nyíltabb magánhangzót tartalmazó formák: *wylagassaga (9/17–8)*, *onzollak (11/1)*, *kenodeerth (12/5)*, *kewanatos (14/11)*, *keenche ('kincse' 17/14)* stb.

Akárcsak a többi kéznél, itt is sűrűn előfordulnak illabiális alakok: *erekel ereke (12/7)*, *zepleetelen (19/2)*, *erees ('erős' 19/20)*, *tjkeree (13/12)*, *figwe (13/23)* stb. Az illabialitás a raghasználatára is jellemző: *keserwsegreel (8/19)*, *zernjsegreel (10/18)*, *feldreel (12/15)*, *helreel (21/14)*, *ellensegymtel (11/3)*, *tetedtel ('tetődől' 18/19)* stb.

A -val/-vel rag használatában a hasonulás nélküli alakok dominálnak: *zadwal (8/8)*, *zegekewel (11/16)*, *bewsegwel (22/7)* stb.

C) A harmadik magyarul író kéz (Pál bíró?)

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
a	a			<i>sýralmas (23/11)</i>
á	a		aa	<i>aldoth (45/5)</i> <i>zaaz (41/4)</i>
c	ch		c	<i>orchadath (26/17)</i> <i>chylenc (41/4)</i>
cs	ch			<i>tarch (24/16)</i>
ë, é	e	ee		<i>melthok (26/18)</i> <i>ees (27/7)</i> <i>tee (25/6)</i>
gy	g	gÿ		<i>garllossagos (24/20)</i> <i>kegyes (68/9)</i>
i, í	ÿ, i		j	<i>fÿa (24/10)</i> <i>fogadasidat (41/13)</i> <i>jduessegerewaloth (28/2)</i>
j	ÿ	i	j	<i>aÿanlom (47/5)</i> <i>wiulla (68/1)</i> <i>jelennen (69/2)</i>

Hang	Fővariáns	Mellékvariáns	Szórványos	Példa
k	k		ch, c	<i>enekem</i> (28/21) <i>chach</i> (44/12) <i>yncab</i> (41/11)
ly	lÿ	l		<i>nyavalÿas</i> (28/21) <i>naualas</i> (51/1)
ny	nÿ	n		<i>azzonyom</i> (26/8) <i>Menorzagban</i> (25/20)
ö, ő	ev, ew			<i>tÿzenevt</i> (24/7) <i>ev</i> (28/18) <i>Elsew</i> (53/1)
sz	z		sc, s	<i>zenth</i> (48/10) <i>scentsseges</i> (44/17) <i>senhseges</i> (48/13)
u, ú	v	u	w	<i>vg</i> (45/1) <i>mullasath</i> (49/7) <i>kwtfÿe</i> (26/4)
ü, ú	w, u, v			<i>zwz</i> (25/15) <i>erekkul</i> (26/21) <i>germeksegemtv̄l</i> (24/13)
v	u, v	w		<i>ziuemeth</i> (27/7) <i>vilagnak</i> (27/1) <i>weg</i> (24/19)
zs	s			<i>soltharanak</i> (49/15)

a) A scriptor hangjelölésének igen régies sajátja, hogy az *sz*-et kivételesen *sc*-vel is jelöli (a kódex kezei közül egyedülként), mégpedig nemcsak a *szent* szóban, illetve e szó származékaiban: *scentsseges* (44/17), ahol ennek nagyobb hagyománya van, hanem másutt is: *menÿorscaghbeli* (27/11), *thermescethet* (52/1).

A szöveg egy részében — elsősorban a talán a scriptor által fordítottban — többször visszatérő jellegzetesség az *ÿ* szokatlan helyre való vagy indokolatlannak látszó betoldása: *zamlayÿlion* (46/17, hasonló adat: 48/7), *naualÿs* ('nyavalyás' 48/14, hasonló adat: 52/7), *engeÿdnie* (46/10), *kenerÿgek* (46/16).

Henye *h*-t a *t* hang jelölésében ír legtöbbször (bár a *t* gyakoribb, mint a *th*). A *ty* hang jelölésében a 3. kéznél a *thÿ* gyakoribb, mint a *tÿ*. A *g* és *gy* jelölésében mellékvariánsként fordul elő a *gh*, a *d* jelölésében pedig mindössze egyszer szerepel henye *h*. Példák: *kellemethes* (23/7) — *kenÿyat* (28/24); *athÿa* (24/9) — *atÿauual* (24/23); *irgalmassagh* (46/6) — *bÿzonosság* (49/10); *hogh* (46/5) — *nag* (23/12); *sabadhoÿtanod* (24/12).

A mássalhangzók hosszúságát — nem mindig következetesen — betűkettőzéssel jelöli. A szokásosnál gyakrabban ír hosszú mássalhangzókat, nemcsak olyan helyeken, ahol kiejtésbeli nyúlásra gondolhatunk. Tipikus előfordulások: magánhangzóközi helyzetben: *hallalodon* (23/4), *nappÿ napon* (24/15), *itellednedek* (28/17), nem magánhangzóközi helyzetben rövid szótó végén: *hitthnek* (44/20), *nappnal* (25/16), *kethsegek* (45/16); a *-ság*, *-ség* képző használatokor meglehetősen következetességgel (de vö. pl. az előző adattal): *segedsseg* (23/16), *nagssaga* (45/1—2), *dÿchessseges* (26/8) stb.

A scriptor írásában több alkalommal találni betű fölötti rövidítésjelet, akár magyar, akár latin szavakban. Szinte mindig rövidíti a *Iesus* és a *Christus* szavakat; amikor azonban kiírja őket, írásába beszívárognak a magyar írásmód sajátjai, pl. *ÿesus* (24/7), *crÿstus*

(50/19). Az előbbi túlnyomó többségében, az utóbbit mindig kisbetűvel írja, és kisbetűs az *isten* szó is. Elválasztáskor igen következetesen egy mássalhangzót visz át a következő sorba, az ettől való eltérés kivételnek számít. (Elválasztójele — szemben az előző kéz szimpla vonalkájával — minden esetben kettős vonalka.)

b) A szövegek nagybetűvel kezdődnek (miután a scriptor már nem hagy ki a tervezett iniciálénak helyet — l. fentebb), másutt azonban ritka a szövegtagoló nagybetű. A két, felsoroló részekből álló szövegben (44—9 és 53—4) a *továbbá* kezdőszókat következetesen nagybetűvel írja. Indokolatlannak látszó helyeken álló nagybetűk leginkább a lapok első sorában vagy a sorok elején tűnnek fel díszítő jelleggel, máskor egyes betűk valószínűleg csak esetlegesen sikerülnek nagyobbra a többinél.

Tagolójelként a kettőspontot használja a scriptor, amelyet szövegrészletenként eltérő gyakorisággal és funkcióban alkalmaz. Az általa másolt rész elején (23—7) — azaz a két kéz szöveghatárának közelében — többé-kevésbé következetesen teszi ki mondatok, tagmondatok elkülönítésekor, felsorolásban, értelmezős szerkezetekben, megszólítások után. Például: *Idwezleeg dichesegees zwz chýllag: nappnal fenesb: istennek kegelmes annya: zinmeznel edesb: Rosanal pýrosb: lýliomnal feýerb: Menden ýozag teged ekesit: Menden zenth tegedeth thýsthel: Menorzagban felsegesb amen: (25/15—20)*. A szövegek zárására általában itt is érvényesek a második kéznél elmondottak.

Eleinte (23—6) a tagmondaton belüli szólamokat — legtöbbször a szerkezetes mondatrészeket — is gyakran elkülöníti a tagolójellel. Például: *hog en hallallomnak wege zesse ýdeýen: the kegýes ýrgalmassagodual: engem segely (23/13—5)*.

A további szövegekben ritkábban tesz tagolójelet. Sokszor hiányoznak a megfelelő helyeken addig használt tagolójelek egyes imákban, melyek között van, amelyekben egyetlen tagolójel sem áll (28, 41, 50—2). A tagolójelek következtelen használata, majd néhány lap után teljes mellőzése jellemzi azt a szöveget (44—9), amely részben talán nemcsak másolás, hanem fordítás eredménye. Például: *zamlajlýon engemeth az býnesekeh kezibe kýk chak halaloknak ideýn nerthek býnekneg bochanathýath es lelkeknek ýdues segek az ev zenth kerelmesseneg mýatha Massecher segelyen az the angeli kegesseged en senithseges angellom mikoron az en naualajýs ziuem meg metthethýk es az en zegen lelkem az en ziuemthel el thauozthathýk hog akkoron thalalýa meg engezteluen az býroth (48/7—17)*. Ebben a szövegrészben elsősorban a visszatérő *továbbá* (*vallást tesztek*) — és az előtte szélesebbre hagyott sorköz —, majd az *először, másodsor, utóban* szövegrészkezdet tagol, akárcsak az 53—4. lapokon lévő szövegben a *továbbá vallást tesztek* tagmondat, amely az utána következő *hogy* előtti tagolójelet is mellőzhetővé teszi. (A szövegtagolás sajátosságai nem árulkodnak a 44—9. lapok szövegének keletkezéséről, hiszen az itt megfigyelték a biztosan csak másolt szövegek némelyikére is jellemzők.)

c) A zöngéesség szerinti hasonulást többször jelöli a scriptor: *egyýbe* (47/10), *koronasthathnýa* (50/12), *neketh* (+ *zolnom*; 69/3) stb. Olykor fonetikai októl függetlenül is felcseréli a zöngéesség szerinti párok tagjait: *fogadkozýk* ('fogyatkozik' 23/16), *erdekneg* ('ördögnek' 45/15), *kegelmesseketel* (47/2); egyik javítása esetleg a két alak küzdelmét mutatja: *hala<d>th* (69/7).

Az illabialitás erre a kézre is jellemző: *dýchee* (24/4), *ereme* (26/7), *ýrýlem* ('örülöm' 53/8), *felýl* ('felül' 49/9), *egedýl* (69/11) stb. Ez a raghasználatában is erőteljes: *essestel* (45/17), *ziuemthel* (48/15), *ellensegýthel* (49/8), *betthekssegebel* (45/16), *erdelmebel* (46/11), *kenergessebel* (46/14), *býnekneg* (41/1) stb.

A *-vall/-vel* ragos szavakban a hasonulásos, de egy mássalhangzóval írt alakok vannak többségben: *meregel* (50/17), *lelekel* (51/6), *akaratomal* (54/10—1) stb.

A kéz által másolt szövegek és a feltehetőleg általa fordított részlet között nem mutatkoznak számottevő hangjelölési, nyelvallapotbeli különbségek.

D) A negyedik magyarul író kéz. — A harmadik kéz szövegei közé ékelődő néhány soros ima másolójának hangjelölése a legtöbb betű esetében megegyezik a harmadik kéz hangjelölésével. Lényeges különbség — a kódex összes kezétől való eltérés —, hogy kerüli a *w-t* önállóan is, jelkombinációban is (ez utóbbi szerepben egyszer használja). Az érintett hangok jelölése nála:

Hang	Jel	Példa
ö	eu, ew	<i>feuldi</i> (28/6) <i>hewrek</i> (28/14)
u	v	<i>vta</i> (28/14)
ü	ev	<i>megh fezevth</i> (28/4)
v	v, u	<i>veredel</i> (28/9) <i>zyuenben</i> (28/11)

a) Heneve *h-t* a leggyakrabban a *t* és a *g* jelölésében használ. Egyik sorában többször is ír szó eleji heneve *h-t* (a kódexben egyedüli kézként). Példák: *tegedeth* (28/9) — *eletet* (28/15); *megh* (28/4) — *dragalatos* (28/9); *hewrek*, *heruendetes* (28/14).

b) Csak a szövegkezdet nagybetűs; tagolójel nincs az imádságban.

c) Néha zöngétlen hangokat jelöl zöngések helyett: *monthatlan* (28/10), *miuelkettel* (28/12).

E) Az ötödik magyarul író kéz

Hang	Jel	Példa
á	a	<i>halalos</i> (61/18)
é	e, ee	<i>bynesse</i> (61/15) <i>ees</i> (61/15)
gy	g, gÿ	<i>ÿreghlettem</i> (62/15) <i>avagyÿ</i> (61/9)
i	ÿ	<i>ÿstennel</i> (61/8)
j	ÿ	<i>ÿobnak</i> (61/23)
k	k, ch	<i>akarathal</i> (62/29) <i>gÿachorta</i> 62/3)
ly	l, lÿ	<i>kevelsegeben</i> (61/22) <i>az melyeek</i> (61/14)
ö, ő	w	<i>lwlkÿ</i> (61/2) <i>zerethw</i> (61/2)
sz	z	<i>orzaghban</i> (61/8)
u, ú	v	<i>falvban</i> (61/7)
ü, ű	w	<i>egÿebb nemw</i> (61/11)
v	v	<i>vagÿon</i> (61/12)

a) A *c* és *cs* hangok ritka előfordulása miatt ezek jelöléséről nem lehet megállapításokat tenni: *c* hang = *c*, *ch*, *cÿ*; *cs* hang = *chÿ*: általában egy-egy adat: *predicaciorra* (62/18), *Kÿlenchethzer* (63/24), *Nÿolcÿathzor* (63/20); *paranchÿolathokba* (62/27). KNEIÉZSA ISTVÁN idevonatkozó megállapításai tehát nem helytállóak (i. m. 107).

Hangjelölésének szokatlan — ám nem teljesen egyedülálló — sajátága, hogy a *w* betűvel valószínűsíthetően nemcsak az *ü*, *ű*, hanem az *ö*, *ő* hangokat is jelöli. KNEIÉZSA ISTVÁN

nem tartja számon a kéz *ö, ő* hangjait (i. m. 107), azonban úgy látszik, hogy a *w* jelölésmód háttérében mégis sokszor ezek állnak. Erre következtethetünk egy-egy toldalékorféma változatainak egymás mellé állításából, melyek középső nyelvállású magánhangzóra vallanak: *mjñdenhatho* (61/8), *zerethw* (61/2); *Njölcyjathzor* (63/20), *Negjethzer* (63/6), *Elwzwr* (61/18). De ettől függetlenül is valószínűtlennek tűnik, hogy az összes *ö, ő* helyén *ü, ű* állna, mivel így egy annyira zárt nyelvezetet kellene feltételeznünk, aminek a magánhangzórendszer többi helyén nem mutatkozik jele. (Hasolnó jelölésre l. KOVÁCS ZSUZSA, Virginia Kódex. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1990. 23.)

Henye *h-t* ír olykor a scriptor a *t*, a *g* és a *gy* jelölésében (utóbbit is *gh*-nak írva); a *ty-t* minden esetben *thj*-nal jelöli, és megjelenik a henye *h* a *b* jelölésében is. Példák: *orajghlan* (61/4) — *kevelsegen* (61/22), *jreghlettem* (62/15) — *jregsegembe* (62/13), *jwthem* (61/2) — *lehet* (62/2), *athjam* (61/2), *kjlembh* (63/3).

A hosszú mássalhangzókat — nem mindig következetesen — betűkettőzéssel jelzi. Gyakran használ betű fölötti rövidítésjelet a latin és többször a magyar szavakban is. Az *isten* szót olykor nagybetűvel írja. Az elválasztásokban következetesen egy mássalhangzót visz át a következő sorba.

b) A szöveget címszerűen álló latin sorok tagolják részekre, amelyek a két elsón és az utolsón kívül a hét főbűnt és a Tízparancsolatot tartalmazzák latinul. Ezek a cím funkciójú kifejezések váltakozva kis- és nagybetűsek, ritkábban tagolójel is áll utánuk (amely ennél a kéznél jobbra dőlő virgula).

Egy-egy rész magyar szövege következetesen nagybetűvel kezdődik, ezeken belül azonban jellemzően nem fordul elő nagybetű.

A szövegrészek végét olykor jelöli tagolójel, máskor nem. A szöveg nagy számú kötőszós mellérendelő szerkezetében — elsősorban az *avagy, és, demaga* kötőszók előtt — csak ritkán szerepel tagolójel, és néha elmarad a tagolójel *hogy*-os és vonatkozó kötőszós tagmondat előtt is. Például (a sorszámok mindig új sort kezdenek): *honora patrem et matrem Negjethzer vethkezthem jstennek ellene hogj athjamath anyamath ees ereghbejmeth nem thjzthelthem Non furtum facias / Wthwthzer vethkezthem orzasokba avagyj vrzoth marhaba rezes volthomba avagyj az vrzoth marhanak zalasth tharthatomba / non occides Hathodhzer vetkezthem gjlkossagomba jolleheth theremel nem demaga nyjelvemel* (63/5—13). Elvértve viszont megjelenik a tagolójel tagmondaton belüli különböző egyéb helyeken is; például: *Mjyserre ees predicaciorra / ees egeb nemw jstenj zolgalathokra resth voltham ees valamikoron mentj jjs / jjo ahjthathossagal / nem zolgalthâ* (62/18—20).

c) Hasonlóan a kódex többi másolójához, ez a kéz is gyakran használ illabiális alakokat: *mezen* ('mezőn' 61/6), *theremel* ('törömmel' 63/13), *kjlemb* (63/3), *bjnejm* (64/2), *kjbel* (64/7) stb.

A *-szor/-szer/-ször* ragot megelőző zöngétlenedést jelöli, az összeolvadást nem; illeszkedett alakot csak kivételesen használ: *Harmathzer* (63/2), *Wthwthzer* (63/9), *Njölcyjathzor* (63/20) stb., de: *Hathodhzer* (63/12), *Hethedhzer* (63/16).

4. Záró megjegyzések. — A kódex kezeinek nyelvállapotáról tehető megállapítások (amelyek sora az itteni c) pontok alatt bemutatottakhoz képest természetesen még bővíthető lenne további szempontok bevonásával) nem mutatkoznak elégségesnek ahhoz, hogy meg lehessen válaszolni a kérdést: mely országrészről, mely nyelvjárási területről származhattak a kódex scriptorai. Túlmenően azon, hogy nem tudni, hol született a kódex, nem ismert a szövegek előtörténete sem: milyenek voltak (mely nyelvállapotot tükröztek) a másolandó alapszövegek, és hogyan viszonyulhattak ezekhez a másolók. Legfeljebb a jelenségek egyikével-másikával kapcsolatban lehet óvatos megállapításokat

tenni; például a nem hasonuló *-val/-vel* rag és az összes kezet jellemző illabialitás talán palóc hatást sejtethet; a zöngés—zöngétlen mássalhangzók használatában mutatkozó bizonytalanság esetleg német anyanyelvi befolyásra utalhat. De ezen túlmenően — korszerű történeti nyelvjárástan híján — nemcsak a scriptorok nyelvéllapotáról, hanem az adott kódexszövegek (mint másolatok) nyelvéllapotáról sem vonhatók le meggyőző szociolingvisztikai következtetések.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Hungarian-writing hands of the Gyöngyösi Codex

Gyöngyösi Codex is a manuscript document of miscellaneous contents, written in Hungarian and Latin in the early 1500s. The whole codex is the work of eight different scribes; the Hungarian parts were produced by five different hands. The paper gives a short introduction to the contents and history of this codex that has hardly been studied so far, and characterises the activity and way of writing of the five scribes who wrote (partly) in Hungarian. Then it turns to aspects of sound notation, orthography, text paragraphing techniques and the main characteristics of language use of those five hands. Sound-to-letter correspondences are summarised in tables; with respect to the two major hands, primary variants, secondary variants, and sporadic occurrences are shown separately.

ADRIENNE DÖMÖTÖR